

SZERKESZTŐI ÁTTEKINTÉS

Szemponatok a tradicionális környezetfilozófia és természetszemlélet megközelítéséhez

„Isten azért helyezte az embert a világba, hogy az ember szemlélje őt és műveit, de ne csak szemlélje, hanem értelmezze őket (...). A természet számunkra a szemlélődés, a gondolkodás tárgyaként jelenik meg, mert harmóniában akarunk élni vele. Nem szabad anélkül meghalnotok, hogy láttátok volna ezeket a valóságokat. Elutaztok Olümpiába, hogy megnézzétek Pheidiász művét és azt gondoljátok, szerencsétlen az az ember, aki nem láthatta ezt. Ámde azt, ahová nem is kell elutaznotok, hiszen ott van a szemetek előtt, talán nem akarjátok szemlélni és megismerni? Nem akarjátok megtudni, kik vagytok, miért születettetek, mi a jelentése annak a színdarabnak, amelyben ti magatok is szerepet kaptatok?”

Epiktétosz

„Mily megvetendő dolog az ember, ha nem emelkedik az emberi fölé.”

Seneca

Az *Ars Naturæ* eddig megjelent számaiban (közel nyolcszáz oldalon) nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy megteremtsük azt a kiindulásnak vehető határpontot, ahonnan eszméink tisztán láthatóvá válnak. Ugyanakkor törekedtünk arra, hogy innen nézve jól körülhatárolhatóak legyenek azok az elgondolások is, amelyeket el kell hagynunk kitűzött céljaink megvalósításához. A határpont megállapítása a mérlegelés, a megmérés és az ítélet jegyében állott. Át kellett tekintenünk az ökológiai, társadalmi és kulturális kérdésekben ma meghatározó elveket; meg kellett találnunk eredetüket, és felvázolnunk azt az eszmei hátteret, amely kialakulásuk alapja volt. Továbbá és főként jeleznünk kellett, hogy miben áll az a ma is érvényes szemlélet, amely a modern eszmék létrehívását megelőzően uralkodott az élet minden területén, így a természet-felfogásban is.

Ezzel a módszerrel jelöltük ki az általunk javasolt utat a természeti környezet megőrzéséhez, az ökológiai válság megoldásához. E folyamatban, mintegy „a terep megtisztításaként”, elsőleges szerepet kapott a kritikai hozzáállás: ökológiai válság és civilizáció, gazdaság és társadalom, tudomány, pszichológia, környezetfilozófia és környezeti nevelés – ezekre a hatalmas, részleteikben is szinte beláthatatlan és a környezeti problémákkal szorosan összefüggő terüle-

tekre terjesztettük ki vizsgálódásainkat. Valamennyi felmerült kérdésben meg kellett állapítanunk: mi az, ami az ember hatalmában áll, ami tőle függ, s mi az, ami nem, amivel kapcsolatban függő viszonyban áll. Úgy gondoljuk, ez az alapelv – mely nem csak a sztoikus filozófiában kap központi szerepet – a mai embert is megtaníthatja, mire érdemes vágyakoznia, miért és hogyan érdemes tennie, hogy mi a Legfőbb Jó, és e célnak tekintett valóság eléréséhez az út mely szakaszán áll éppen.

Hogy az e vizsgálódás során alkalmazott kritika nem öncélú, és nem egyfajta erőtlenségből, elkeseredettségből fakadt – amely pusztán azért bírál, mert nem képes a vizsgált területen, igazi értékek mentén, érvényesebb és magasabbrendű úton járni –, azt oly módon igyekeztünk láttatni, hogy a valódi harmónia jegyében mind egyéni, mind közösségi szinten kipróbált és bevált megoldásokat mutattunk fel, amelyek a bírált elvi felvetéseknél és gyakorlati javaslatoknál szebb és jobb, emberhez méltóbb alternatívákat kínálnak. Ez utóbbi tevékenységet szeretnénk mostantól intenzívebbé tenni. Ez nem azt jelenti, hogy a továbbiakban ne alkalmaznánk kritikát – ahol és amikor szükséges – a végső céljainktól eltávolító, vagy azokkal szemben állást foglaló törekvések vonatkozásában. Ám a hangsúlyt ezentúl nem erre helyezzük. E módszertani változás – és nem irányváltás – lényege, hogy az eddig kijelölt úton haladva döntően a már felmutatott ideáink megismertetésére és gyakorlati megvalósításuk lehetőségeire koncentráljunk.

*

Mivel folyóiratunk középpontjában a környezetfilozófia – más néven öko-filozófia – alapkérdései¹ állnak, néhány gondolattal pontosítani szeretnénk, hogyan értjük és milyen összefüggésekben használjuk e fogalmat.

A ma élő ember számára bizonyos szempontból korunk talán legnagyobb pozitívuma rejlik abban, hogy a történeti idők szinte valamennyi létmeghatározó eszméjét megismerheti, legyenek azok szakrális lényegűek, vagy ateista-materialista irányultságúak. Némi túlzással élve azt mondhatjuk, hogy ma minden, a történelemben megnyilvánult formaadó törekvés – megvalósult eredményeiket is beleértve – együttesen szemlélhető, átgondolható, a célokat illetően egymással összevethető és végigkövethető. S amennyiben az ember lehetőségei szerint elfogulatlanul képes a megismerésre, annyiban szabadságban áll dönteni, hogy a saját életében milyen úton indul el. Aki a megismerés e nagyszabású lehetőségével él, világosan láthatja a hagyományos és a modern (illetve posztmodern)² társadalmakat létrehozó eszmék és létszemléletek közti különbségeket. Végül mind a környezet, mind az ember jelenlegi állapotát figyelembe véve felismerheti, hogy a platóni értelemben vett józan belátásból fakadóan – amely mindig transzcendentális bizonyosságból fakad – egyetlen jó választás lehetséges: az emberi élet valódi kiteljesedéséhez, a természetfelettel és a természettel való normális viszony kialakításához azon eszmék (tu-

datos) követése jelenti a helyes irányt, amelyek lényegi tekintetben örökkévaló, ember- és időfeletti valóságok felé mutatnak. Hogy e megállapítás valóban érvényes és igaz módon kimondható legyen, határozott és végleges döntést feltételez az ember részéről: ha a tradicionális értékeket választja, élete többé nem folyhat a modernitás által kivájt mederben.

Mindebből azok számára, akik e döntést meghozzák, s így például a hagyományok szerinti élet- és természetfelfogást kultiválják, számos különösen fontos kitétel következik. Emeljünk ki most egyet közülük: a gondolat és a tett elválaszthatatlanságát. Arról a teljesen személyes és egyéni lépésről van szó, hogy amikor az ember *valóban* megért egy ideát, s az benne mint teremtő erő felgyúl, elengedhetetlenül szükséges, hogy *az eszme* – miként Hamvas Béla írja³ – a gondolat válságán át elhatározássá érve *a tettben kitörjön*. Eredendően ugyanis egy idea megismerése nem választható el annak megvalósításától. Hogy erre az alapelvre újra és újra felhívjuk a figyelmet e folyóiratban, annak oka elsősorban az, hogy a környezetfilozófiára nézve is meghatározó érvényű igazságnak tartjuk. Ha valamely elnevezésben a filozófia szót szerepeltetjük, nem tehetjük meg, hogy a mára szinte általánossá vált hozzáállást követjük, s egy adott területen felvetődő kérdésekben pusztán racionális megállapításokat összegzünk, absztrakt fejtegetésekbe merülünk, amelyeknek az életmódra nézve semmilyen érdemleges következménye nincs. Az igazi megismerésből természetesen természetesen következik, hogy az általa megszerzett tudást az ember mindenekelőtt önmagára nézve alkalmazza.

Ezért a filozófia számunkra önnevelésként, önátalakításként, másképpen szólva, az önmeghaladás útjaként nyer értelmet. Azt célozza meg, hogy megtörjük a feltételektől függő létezés, a szenvedélyek, a szüntelen változás és végső soron az elmúlás kizárólagos hatalmát. A filozófia, ha igazi filozófiáról beszélünk, mindig is ebben az értelemben vetődött fel, a Bölcsességhez – „a tökéletes és teljes Jóhoz” (Seneca) – vezető út *bejárásához* adva útmutatást, és eme úton való elindulást és haladást jelentette. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy elválaszthatatlan az élettől. Az „elválaszthatatlanság” nem az élet vagy a személyiség elsőrendű és mindenekfeletti voltának hangsúlyozásában áll, hanem éppen a *biosz* szférája feletti uralomban. Nem a filozófiai elvek alászállítását, hanem azok folyamatossá tett és minőségi alkalmazását jelenti bármely élethelyzetben. A filozófiában szerzett jártasság önmagunk, saját szemléletünk, életünk tökéletesítésében: a gondolkodásmódban, a magatartásban, a tettekben, az emberi lét színvonalában, megnevelésében mutatkozik meg; az általa szerzett tudás pedig kizárólag ezek alapján „mérhető”. A filozófia egész életünkre igényt tart, segítve a boldogság földi keretek között való megélését, de úgy, hogy tekintettel van az égi örökkévalóságra. Mindig alárendelődik az isteni létrendnek, végső elveit egyetemes princípiumokból származtatja, és tulajdonképpen érvényét is emberfeletti valóságok adják. A filozófus, mond-

ja Platón, „az isteni és rendezett dolgokkal való állandó érintkezés folytán maga is rendezetté és istenivé válik, amennyire az embernek lehetséges”.⁴

A szellem egyetemes létszintje, a tulajdonképpeni spiritualitás, már túlmutat a filozófián: ez az isteni kinyilatkoztatás értelem- és emberfeletti Bölcsessége, amely valóban a természetén, a létesült világon túli Bölcsesség és tudás. A filozófia végső megállapításait, útmutatásait illetően a – legtágabb értelemben felfogott – természet körén belül marad, mert nem más, mint az igazi Bölcsesség tükröződése világunkban. E tükröződés az ember intellektuális képességei révén ölt alakot. Ám úgy, hogy e képességek organikus módon áthatják és kormányozzák az emberi lény teljességét, és e képességekben megnyilvánuló akarati elemek az ember Isten képeére teremtett centrumában lelik kimeríthetetlen forrásukat. Abban a centrumban, amely érintkezik a természetén túlival, magával a Bölcsességgel, amely már nem tükrözött valóság: felette áll a természetnek, a rációnak és az intellektusnak, helyzeténél fogva pedig uralja, vezérli a természeti valóság egészét.

Mindegy, hogy milyen szót illesztünk a „filozófia” kifejezés elé, amit jelölünk vele, az csak akkor marad valóban filozófia, ha magában foglalja az imént említett kritériumokat. Beszélhetünk ökofilozófiáról avagy környezetfilozófiáról mint a filozófia egy ágáról, de ki kell mondanunk: az emberi élet teljességét figyelembe véve csak akkor rendelkezik bármiféle értékkel, ha a filozófia most vázolt jelentésével és helyzetével tisztában van, vagyis a természetfelettinek rendeli alá a természettel kapcsolatos vizsgálódásait; ha végső elvei transzcendens ideákon alapulnak, amelyeket gyakorlati szempontból is alkalmaz. Jól látható napjainkban, hogy a hagyományos felfogással szemben álló modern (a jelen összefüggésben ál- és ellen-) filozófiai irányzatok egyáltalán nem számolnak e kritériumokkal. Ám a környezetfilozófia számára, úgy látjuk, még adott a lehetőség e szempontok érvényesítésére.

*

Előző számainkban több alkalommal felmerült, hogy a legtágabb értelemben vett környezet mai végletesen kegyetlen pusztítása, ennek beláthatatlanul súlyos következményei talán még eszmélésre készíthetik azt az embertípust, aki – Epiktétosz szavaival – meg akarja tudni, ki ő valójában, hogy miért született, s mi a jelentése annak a színdarabnak, amiben ő maga is szerepet kapott. Ebben az eszmélésben a környezetfilozófiának kulcsszerepe lehet. S remélhetőleg nem csak úgy, hogy a természeti környezet pusztulásának rendkívüli mértékét láttatja, hanem oly módon is, hogy a természeti csoda mibenlétét próbálja megragadni és bemutatni: tehát a természet szépségét, rendjét, természetfeletti meghatározottságát teszi vizsgálat tárgyává. Horváth Róbert előző számunkban megjelent tanulmányában a környezetfilozófia további három pozitív vonását emelte ki, amelyeket fontosnak tartunk felidézni: „A környezetfilozófia több szempontból

a mai filozófia kiemelkedő irányvonala. Hadd emeljünk ki hármat. Egyrészt viszonylagos önállóságát és függetlenségét a modern és posztmodern filozófiai kurzusoktól és kánonoktól. Másrészt azt, hogy hosszú idő után az első nagyobb kísérletet és komolyabb erőfeszítést tette az elmélet és a gyakorlat egységének helyreállítása tekintetében (hogy a marxizmusról ne beszéljünk). Végül, jelentős kritika alá vonta a modern filozófia egyik origójának tekinthető Descartes dualisztikus (test–elme) világmépét és a mechanisztikus természetfelfogást.”⁵

Mindebből az is következik, hogy a környezetfilozófia válaszút előtt áll: a modern-posztmodern trendeket követi-e az elmélet és a gyakorlat vonatkozásában, vagy pedig a saját hatókörén belül feltámasztja az ember önmagára és a természeti világra vonatkozó hagyományos tudását, amelynek középpontjában a természet forrása, az Abszolútum áll. Döntenie kell, hogy végső elveit kizárólag természeti valóságokból vezeti-e le (megtagadva a racionalitást meghaladó szellemet), s így megoldásaiban a feloldódás, a felbomlás szolgálatába áll-e (ezzel a természet legalacsonyabb körei felé irányítva az embert), vagy felismeri saját közvetítő szerepét és a természetfeletti valóságokat tételezve, azokat önmaga fölött elismerve az ember eredeti (a kereszténység nyelvén: paradicsomi) állapotának helyreállításán munkálkodik (amely állapot – isteni megalapozottságából következően – az ember és a természet viszonyát tekintve a *valódi* béke és harmónia⁶ forrásául szolgál a földi létben).

Ha e döntés során a hagyomány mellett foglal állást, azzal önmagát istenközpontú filozófiaként határozza meg, s egy pontosan leírható feladatkört vállal magára. Ettől kezdve nem teheti meg, hogy nem számol a nyugati filozófia ókori és középkori eredményeivel, továbbá a világvallások teológiáiból és metafizikáiból következő természetszemlélettel. Tanulmányoznia kell a tradicionális létszemléleteket, a lényegüket hordozó vallásokat, azok legfelsőbb szintjét, teológiáját, kozmológiáját, és legalább ilyen mélységben a belőlük kibontakozó tudományokat (például az ókori-középkori fizikát, asztronómiát, vagy a hindu *darsanák* közül a *vaisésikát* és a *szánkhját* stb.). Ezeket figyelembe véve kell megfogalmaznia állásfoglalásait a világ mai állapotával kapcsolatban, mind a kritikát, mind a problémák megoldását segítő konstruktív javaslatokat. Nem lehet tehát elutasító sem a nyugati, sem a keleti tradicionális civilizációkkal, vallásokkal szemben, sőt, legszigorúbb ortodoxiájukat⁷ kell igenelnie. Mindezt csak a vallások, a tradicionális tudományok eredeti princípiumainak ismeretében teheti meg (amelyek feltárják a természetfelettség kritériumait és megmásíthatatlan rendjét), különben okvetlenül tévútra jut. Nem elég kimondania, hogy céljai „spirituálisak”, filozófiai alapvetéseinek valóban tükrözniük kell az igazi szellem ismeretét.⁸

A környezetvédelmi irányzatok között vannak, a jövőben pedig valószínűsíthetően még inkább lesznek olyanok, amelyek – tudatosan, vagy nem-értésből fakadóan – elutasítóak maradnak a hagyományos felfogásmódokkal szemben.

Akár úgy is, hogy törekvésekben felhasználják a hagyományok doktrínáit és igazságait, ám az eredetivel ellenkező értelmet tulajdonítva azoknak (ma már sajnos az egyes vallások körein belül is megjelennek a saját eredeti tanításaikkal ellentmondásban álló nézőpontok). Az ilyen, az emberi-természeti világra nézve egyáltalán nem veszélytelen torzításokra csak a princípiumok és doktrínák valódi ismerői képesek rámutatni. A hagyománytisztelő környezetfilozófiának a saját területéhez tartozó problémák kezelésénél ebben is szerepet kell vállalnia.

*

Az, hogy a környezetfilozófia a most vázolt értelemben élő – tehát ne pusztán elméleti konstrukció – legyen, benső feltételeket is megkíván az ember részéről. Nemcsak az elengedhetetlen, hogy művelője elszakadjon a modern-posztmodern világszemléletek berögződéseitől, hanem az is, hogy az utóbbiak által elérhető életszínvonalhoz képest minden tekintetben magasabbrendű létmódra törekedjen. E létmód „elővételezése”, majd folyamatossá tétele egy olyan, az egész emberi lényt érintő mozzanat függvénye, amelyben a létezés tudata – tehát annak átélése, hogy létezzünk – minőségi átalakuláson megy keresztül. Az ily módon megváltozott léttudat egyfelől önmagunk és a világ létre való rácsodálkozásból – és általában véve a csodálkozásra való képességből⁹ – fakad (amely tulajdonképpen a transzcendencia és a szentség felé való nyitottságot jelenti),¹⁰ másfelől egy ebből táplálkozó és mindinkább fokozódó önátélés eredménye (amely pedig egyszerre az öntudatosság és a világegyetemmel való azonosulási képesség fokozódását jelenti).

A rácsodálkozást nem onnan származtathatjuk, hogy a világ látványa, vagy az élet forgataga úgyszólván elragadják érzékszerveinket. Ezzel szemben onnan, hogy bármivel találkozunk, felvillan bennünk a gondolat: „Mindazt, ami létrejött, akár műalkotás, akár természeti jelenség, valami bölcsesség alkotta s az alkotást mindenütt bölcsesség vezette.”¹¹ És kutatni kezdjük e bölcsesség forrását. Ezért a rácsodálkozás kiváltó okát keresve egy bizonyos érintettségre, megszólíttóságra, elhivatásra, megragadottságra lelhetünk, amelyet a létezés ténye, milyensége, a létezés felfoghatatlansága és misztérium-jellege vált ki bennünk. Misztériumról beszélünk, de nem azért, mintha ez homályos és meghatározhatatlan tapasztalás lenne, hanem mert végső lényegében valami szigorúan kifejezhetetlennel találkozunk, amely szavakkal nem közölhető, de amely valóságosságát tekintve valóságosabb, mint bármely érzéki észlelés. Olyan léttapasztalás, amelyben saját létezésünk és a világ létezésének tapasztalata egyetlen, mindent átfogó misztérium átélésébe sűrűsödik – egy „tapasztalásba”, amely nem érzékszervi úton, hanem intellektuális (az érzéki-észbeli képességeket meghaladó) intuíció¹² révén tárul fel.

Intuitívan, vagy úgy is fogalmazhatnánk, szívünk mélyén „ráébredni”, rácsodálkozni e misztériumra valóban megrendítő és átalakító erejű pillanat

lehet az ember életében. A rácsodálkozás egyetlen ilyen pillanata elegendő ahhoz, hogy azt követően az ember soha ne szűnjön meg saját életének, egész világának a létezésen túlmutató értelmét keresni. A szellemi éberség, amely a rácsodálkozásból kiinduló megismerés révén bontakozik ki, később lehetővé teszi, hogy e kezdetben egyszeri pillanat sorozatosan ismétlődő, folyamatossá tett szemléléssé váljon. Ebben a megközelítésben ezt a fajta érzékenységet minden igazi megismerés kiindulópontjának is tekinthetjük, amelynek intenzitása tehát éppen abból fakad, hogy – például – képesek vagyunk úgy tekinteni a világra, mintha először pillantanánk meg, vagy mintha a szemünk előtt fel tárulkozó, éppen az adott pillanatban születő és kibontakozó világot életünk utolsó másodperceiben, utoljára látnánk. Az ókori-középkori nyugati bölcselet, a kereszténység, de a keleti tradíciók számára is ismert létszemlélésről van szó, nem „lelki-érzelmi élményekben” való elmerülésről.

Pontosan arról a hozzáállásról beszélünk, amelyet Pierre Hadot – az antik filozófia kiváló kutatója – szerint az ókori-középkori filozófusok elválaszthatatlannak tekintettek a filozófia művelésétől, s amit a professzor egy helyen ekképpen körvonalazott: „Testi létünk feltételezi a világegyetem létét, csakúgy, ahogy a pillanat feltételezi az idők végtelenségét. A valóság felfakadását, a világ jelenlétét saját magunkban tapasztalhatjuk meg. Ha életünknek csak egyetlen pillanatára, ha szívünknek csak egyetlen dobbanására ügyelünk feszült figyelemmel, már akkor is átérezzük, hogy elválaszthatatlanul egyek vagyunk a kozmikus mindenséggel és a létezés csodájával. A valóság minden részében a mindenség van jelen. (...) ilyenkor ugyanis az az érzésünk, hogy a világ mindig éppen a szemünk előtt születik meg. A világot ekkor a szó etimológiai értelmében »természetként« fogjuk fel, *phüszisz*ként, azaz növekedésként, születésként, mely révén a dolgok megjelennek.”¹³ Tegyük hozzá: a „születés” pillanatának, a létezés csodájának „átérése” azért lehetséges egyáltalán, mert az ember képes „kapcsolatba lépni” – vagy helyesebben fogalmazva, meglévő kapcsolatát tudatosítani – a létesülő világ forrásával.

Ennek komolyabb megértéséhez felidézhetjük még Martin Heidegger szavait, a természet (*phüszisz*) szó eredeti, ókori-középkori jelentéséről. A *phüszisz*

„amit általában természetnek (*Natur*) fordítunk (...) a latin *naturából* ered – *nasci*: születni, keletkezni, növekedni. Ez egyben a görög *phüszisz*, *phüein* alapjelentése. *Phüszisz* a növekvőt, a növekedést s magát az ilyen növekedésben nőttet jelenti. A növekedést és a nőnit azonban itt egészen elementáris és tág értelemben vesszük, ahogy feltör az ember őstapasztalatában: nemcsak a növények és az állatok növekedése, ezek keletkezése és pusztulása mint elszigetelt folyamat, hanem növekedés és mint ilyen történetes körülményes és áthatja az évszakok, a nappal és az éjszaka váltakozása, az égitestek vándorlása, a vihar, az időjárás és az elemek tombolása közepette. Mindez egyben a növekedés.

Most világosabban és az eredetileg elgondolt jelentéshez közelebb kerülve nem annyira növekedésként fordítjuk a *phüsziszt*, hanem inkább »az egészében vett létező önmagát kibontakoztató működéseiként«. A természetet nem csak mintegy a mai szűk értelemben vesszük mint a természettudomány tárgyát, s nem is a tág tudomány előtti értelemben, még csak nem is a goethei értelemben, minthogy ezt a *phüsziszt*, az egészében vett létezőnek ezt a működését az ember éppúgy közvetlenül és a hozzátartozó dolgokkal – s más hasonlókkal, amelyek ily módon vele vannak – összefonódva tapasztalja meg. Ezek az események, melyeket az ember megtapasztal, a nemzés, születés, gyermekkor, érlelődés, öregedés, halál, nem egy mai és szűkebb értelemben vett specifikusan biológiai jellegű természeti folyamatnak az eseményei, hanem a létező általános működésébe tartoznak, mely az emberi sorsot és történetét is magába foglalja. A *phüszisz*nek ezt a teljesen tág fogalmát kell megközelítenünk, hogy ezt a szót *abban* a jelentésében értsük meg, melyben az antik filozófusok, akiket tévesen »természetfilozófusoknak« neveznek, használták. A *phüszisz* ezt az egész működést jelenti, mely magát az embert áthatja, s amit az nem ural, ami azonban áthatja és körülveszi őt, az embert, aki erről már mindig is megnyilatkozott. Amit az ember ért – legyen mégoly rejtélyes és homályos is az egyes esetekben –, az ember érti, s ez közeleg hozzá, hordozza és elnyomja, akként, ami van (*was ist*): *phüszisz*, a működő, a létező, az egész létező. Még egyszer hangsúlyozom: *phüszisz* mint ez az egészében vett létező nem a természet újkori, kései értelmében, mintegy a történelem fogalmának ellentétéként értendő, hanem eredetibb módon, mint e két fogalom, egy olyan eredeti jelentésben, mely a természetet és a történelmet megelőzve mindkettőt átfogja, s bizonyos módon az isteni létezőt is magába zárja.¹⁴

*

Folyóiratunk ezen átfogó értelemben felfogott *phüszisz* tapasztalásához és szemléléséhez kíván támpontokat adni. Minden gondolat, érvelés, amely az általunk közölt írásokban ehhez segítséget adhat, három fő pillér köré csoportosítható. (S amennyiben azt kutatnánk, hogy a környezetfilozófia miben segítheti az embert a legfőbb Jóhoz vezető benső tökéletesedés útján, akkor – megközelítésünk szerint – szintén ezeket jelölhetnénk meg kristályosodási pontokként.) Röviden összefoglalva, közülük *az első* az ember helyének és szerepének felismerését jelenti a világegyetemben, hogy középponti helyzeténél fogva határvonalon áll az érzéki és szellemi, a halandó és halhatatlan valóság között, mindkettő irányában nyitva és természetében hordozva az egész teremtés képét; *a második* a lét-szintek hierarchiájának megkülönböztetésében, más szóval, a természeti világ szellemi áttetszőségének, szellemmel való áthatottságának „érzékelésében” áll; *a harmadik* a mindenség alkotójáról: az Ő kozmoszfelettségéről és megnyilvánult jelenlétéről (teofániáiról) való tudás tökéletesítését foglalja magában, azzal a céllal, hogy a világegyetemet fenntartó és kormányzó rend megismerésére és követésére törekedjünk. Ezek együtteséből következhet a helyes cselekvés,¹⁵ de

ebből bontakozhat ki a természet iránti hála érzése és a természet meghaladásának vágya is (a szellemi eredetűhez való visszatérés – nem a technikai-infrastrukturális fejlődés – értelmében).

Egyszerűen fogalmazva, e hármasságot Isten, ember és természet kapcsolata építi fel. E három elem normális viszonyában mutatkozik meg tisztán, hogy „A rendezett mindenség (...) a legszentebb és Istenhez legméltóbb szentély. Születése révén ide nyer bevezetést az ember, de nem azért, hogy kéz alkotta és mozdulatlan képmásokat szemléljen, hanem, hogy a szellemi létezők utánzatait szemlélje, amelyeket Platón szerint az isteni értelem tett nyilvánvalóvá; olyan utánzatokat, amelyek az élet és a mozgás princípiumát hordozzák magukban: a Napot, a Holdat, a csillagokat, az örökké új vizet hozó folyókat és a földet, amely táplálékot nyújt a növényeknek és az állatoknak.”¹⁶ Mert a lélek „akkor nyeri el az embernek osztályrészüln jutható tökéletes és teljes jót, amikor – lerúgva magáról minden rosszat – a magasba tör, és a természet ölének belsejébe jut.”¹⁷ Ebben a magasságban a természet vizsgálata az individualitás meghaladásának és a mulandóságból való kilépésnek eszközévé válik. „Az a sokat emlegett erény ugyanis, amelyre törekszünk, nem azért nagyszerű, mert ha mentessé váltunk a rossztól, az önmagában véve boldogító, hanem mert felszabadítja a lelket, előkészíti az égi dolgok megismerésére, méltóvá teszi arra, hogy közösségbe kerüljön az istenséggel.”¹⁸

„Vegyük észre, hogy mindazon dolgok ősképei (*causæ*), melyeket e látható világ kerülete (*globositas*) magában foglal, egyszerre és egységként léteznek a Nap (képmásaként), amelyet a világ nagy fényének nevezünk. És valóban a Nap hozza létre valamennyi test alakját, a színek szépségét és sokféleségét, és mindazt (a csodálatos sokaságot), amit a látható természetéről állíthatunk. Tekintsük a magok sokrétű és korlátlan erejét, azt, miként rejlik bennük a növények, a bokrok és az élőlények végtelen sokasága, miként alakul ki belőlük a formák szépsége és megszámlálhatatlan sokféleségük. Tekintsük (másfelől) belső szemünkkel, hogy miként egy a tudományok számos szabálya, miként élnek alkotójuk gondolatában, s miként alkot végtelen sokaságú vonal egyetlen pontot. Tekintsünk más efféle példákat a természetből. Segítségükkel, mintegy a természet szemlélésének (*physicæ theoriæ*) szárnyán az univerzum fölé emelkedve, képesek vagyunk szellemünk tekintetét – az isteni kegyelem támogatásával és megvilágításával – az Ige titkaira fordítani, és (már amennyire az emberi reflexiók alkalmasak Isten keresésére) megláthatjuk, hogy ami az Ige által jött létre, miként él az Igében, és miként élet öbenne.”¹⁹

A környezetfilozófiát, amit itt és korábban a folyóirat más írásaiban is tradicionálisnak neveztünk, tehát elsősorban a filozófia és a természet fentebb körvonalazott felfogása hatja át. Ebből kiindulóan határozza meg alapelveit és gyakorlati tennivalóit, amelyek mindegyike az ember leginkább fényteli (paradicsomi) állapotának helyreállítására irányul. Folyóiratunk indulásakor

e feladatkörök erőinkhez mért elvégzését tűztük ki legfőbb célul és továbbra is ezek mentén igyekszünk tevékenykedni. E célkitűzésekhez kapcsolódó irányelvek szolgálnak alapul a Tudatökológia elméleti és gyakorlati vonatkozásainak kifejtéséhez is, amely irányvonal tulajdonképpen annak a tudati alapállásnak egy lehetséges megfogalmazása, mely nélkül a környezetfilozófia számára megközelíthetetlenek maradnak saját tárgyának (az ember és a természet kapcsolatának) legmélyebb és legjelentősebb szintjei. Úgy látjuk, hogy a környezetfilozófia az említett kereteken belül bontakoztathatja ki a legpozitívabb, avagy a leginkább előrevívő és felfelé mutató lehetőségeit. Ezért, mikor e szót pozitív értelemben használjuk, ezen összefüggések szerint tesszük.

*

A jelen keretek között két további szempontot szükséges felvetnünk, amelyek szintén közvetlenül kapcsolódnak az *Ars Naturæ* legújabb összevont számához. Elsőként szeretnénk felhívni olvasóink figyelmét arra a gondolati szárlra, amely mostani rovatainkat („Az ember földi természete”, „Művészet és természet”, „Környezetfilozófia és környezeti nevelés”) átszövi és összefűzi. Ez a gondolat az érzékszervi érzékelés felett álló felfogóképességünk használatára buzdít, arra tanít, hogy nemcsak testi szemeinket, hanem értelmünk szemét is ki kell nyitnunk a világban való tájékozódáshoz. Eszerint tehát a normális élethez, a rendezett benső és külső világ kialakításához szükséges, hogy kifejlesszük magunkban a dolgokra való szellemi rátekintés képességét. Érzékelésünket, észlelésünket össze kell kapcsolnunk a testiségnél, a fizikai létezésnél magasabbrendű létsíkok „érzékelésére” alkalmas felfogóképességünkkel vagy szervünkkel. Másképpen fogalmazva, meg kell látnunk, hogy a szellem egészen a fizikai világ mélyéig elhat. Ez adja meg a lehetőséget, hogy visszaadjuk a valódi méltóságát (sőt, eredendő szentségét) azon mindennapi jelenségeknek, tevékenységeknek is, amelyeket ma szinte magától értetődő kizárólagossággal csak materiális síkon képesek értelmezni, s amilyen például a táplálkozás, vagy az öltözködés, de – minden ellenkező törekvés ellenére – ide sorolhatjuk a gyógyítást és a művészi tevékenységet is.

A tradicionális tanítások – és akár azt is mondhatnánk: az Isten által meghatározott természeti törvények – szerint az emberi lélek képességei hierarchikusan épülnek egymásra, az alsóbbrendűek a magasabbrendűeknek szolgálnak alapul. S hogy a lélek képességeinek hierarchiája valóban teljes és rendezett legyen, ahhoz az embernek aktívan és megfelelő módon használnia kell legmagasabbrendű felfogóképességét. Ez a végső erő az emberben, amely által megért; amely – normális esetben – minden tevékenységét meghatározza; s amely nem közös sem az ásványi, sem a növényi vagy az állatvilággal, hanem egyedül az ember sajátja a földi lét körében. A platóni-arisztotelészi hagyomány ide vonatkozó részét bemutatva írja Dante: „a vegetatív képesség, ame-

lyen az élet nyugszik, jelenti az alapot az érzékelésre, vagyis a látásra, hallásra, ízlelésre, szaglásra és tapintásra, ez a vegetatív képesség önmagában is lehet lélek, ahogyan a növények esetében látjuk. Az érzékelő nélküle nem lehet meg, s csak az élőlényekben található; ez az érzékelőképesség az alapja a felfogóképességnek, vagyis az értelemnek; tehát a lelkes halandókban a felfogóképesség nem található érzékelőképesség nélkül, viszont az érzékelőképesség előfordul nélküle is, amint az állatokban, a madarakban, a halakban, egyszóval minden oktalan állatban látjuk. Az a lélek, amely mindezeket a képességeket magában foglalja, tökéletesebb minden többinél, ez az emberi lélek, amely ezen utóbbi képessége vagyis az értelem nemességével részesül az isteni természetből, örökkévaló intelligencia módjára, mivel a lélek annyira megneimesedik ebben a legfőbb képességben, s annyira kivetkőzik az anyagból, hogy az isteni fény úgy ragyog fel benne, mint az angyalban”.²⁰

A szellemi látás tehát intellektuális képesség, az elme fénye, „amely által megértünk mindenenket” (Szent Ágoston). E szellemi képesség aktusba hozása az, ami az embert leginkább emberré teszi, de az is, amely által az isteni természetből részesül („istenit voltát éppen ez igazolja, hogy az isteniben leli örömét, és abban nem mint idegen, hanem mint saját közegében időzik”).²¹ Miként Johannes Scotus Eriugena írja, „amit csak képes megérteni az értelem, azzal azonossá is válik. Amily mértékben tehát a lélek felfog valamely erényt, oly mértékben azonosul is azzal.”²² Az ember minél inkább használja ezt a képességét, és minél inkább az erények, a jóság és a szépség megismerésére, annál inkább képes lesz felfogni és érzékelni a természet mélyén ható erőket és a természetet kormányzó rendet és szépséget. Észreveszi, hogy

„még a természeti jelenségek járulékos összetevőiben is van valami bájos és vonzó. Így a kenyér egyes részei sütés közben megrepedeznek, s az ilyen repedések, bár bizonyos módon a pékmester szándéka nélkül valók, valahogyan jól festenek ott, sőt az étvágyat is ingerlik. Csakúgy, mint a füge, amely szintén meghasad, amikor érett. Az érett olajbogyónak is különös szépséget ad, ahogy közel van az erjedéshez. És a fejét lógató kalász, az oroszlán rancos homloka, a vadkan szájából kiömlő hab, s más effélék, ha önmagukban nézzük őket, távolról sem szépek. Ezek a másodlagos összetevők azonban új dísszel gazdagítják szépségüket, örömmel töltik el a szívünket, s ha valakinek van érzéke a világmindenség folyamatai iránt, alig fog olyasmire lelni a természetben, amit ne találhatna bizonyos szempontból szépnek. Az ilyen ember a valóságban a vadállatok tátongó torkát nem kisebb élvezettel szemléli, mint az őket ábrázoló festői és szobrászati alkotásokat. Tiszta tekintete képes lesz meglátni az időződő férfi vagy nő alakjában az érettség és a virágzás jeleit és a kisgyermek szeretetre méltó kedvességét. Sok minden van, ami nem mindenkinek van ínyére, hanem csak annak, aki a természettel és a természet műveivel valóban megbarátkozott.”²³

Kizárólag „testi szemmel”, csupán érzékeinknek, szenvedélyeinknek hódolva tehát mindaz, ami a világmindenséget valóban széppé és rendezetté teszi, nem látható. Miként felfoghatatlanná válik minden igazi érték és erény is, ami az ember eredettudatának megőrzését, legnemesebb természetének kibontakoztatását, és ezeken keresztül a természet gondozását és védelmét lehetővé teszi. Ezért is találkozhatunk gyakran a hagyományos természettudományi megőrző tradíciókban azzal a tanítással, miszerint csak a lélek szemével „érzékeltethetjük”, hogy a világ fénye (*lux mundi*) és az elme fénye (*lux mentis*) ugyanazon Világosság²⁴ megnyilvánulásai. S ezzel összefüggésben annak hangsúlyozásával, hogy a lélek szemének felnyílásához – ahhoz, hogy felfogjuk az abszolút ős-szépséget, amelyből a világ sokszerűsége különböző mértékben és módon részesedik – először önmagunkat kell alkalmassá tennünk. Ehhez a „látványhoz ugyanis olyan látószervet kell hozni, amely a látott dologgal rokon, s hozzá hasonlóan van megalkotva. Mert sohasem látta volna meg a Napot, ha nem lenne napszerű a szemünk, és a lélek sohasem látta volna meg a szépséget, hogyha maga nem lett volna szép. Válgék tehát elsősorban istenszerű és széppé mindaz, aki a jót és a szépet szándékszik szemlélni. (...) A nagy szépséget ugyanis csak ez a szem láthatja” – szól Plótinosz.²⁵

Tekintsünk akár az emberi, akár a természeti világra mint elgondolható, érzékeltető, megnyilvánult valóságra, vagy mint műalkotásra, a jelenségekből kiindulva ezen az úton közelíthetjük meg eredendő forrásukat, így ismerhetjük meg a műből az alkotót. Erre törekedtünk a jelen kiadvány összeállításánál is, Szerzőink ennek jegyében alkottak.

*

Második megjegyzésünk a szellemiséget illető felfogásunkkal és a szellemi tradíciókhoz való viszonyulásunkkal kapcsolatos. Mivel saját utunk a filozófiai bölcsélet mellett a vallási-metafizikai hagyományokat is komolyan figyelembe veszi, ezért – és e számunk témái kapcsán különösen – fontos hangsúlyoznunk, hogy az igazi szellem nem választható el a kinyilatkoztatásoktól, amelyek a tradicionális vallások körein belül jelentek meg, és azoktól a regularitást biztosító, komoly feltételrendszerektől (dogmáktól, törvényektől, értelmezési módoktól, keretektől stb.), amelyek végső soron szintén isteni eredetűek – tehát nem emberi csinálmányok –, és amelyek, ha a Jóra való törekvést célzó emberi tevékenységről van szó, megkerülhetetlenné válnak. Ezeken a területeken is minden álságos hozzáállás, minden félreértés, értelmi vakság végzetes kimenetelű lehet. Ezért szükséges itt kimondanunk, hogy semmilyen közösséget nem vállalunk az úgynevezett „*New Age*” körein belül megjelenő kezdeményezésekkel, de a tradicionális világvallásokat megreformálni, modernizálni, átértelmezni szándékozó törekvésekkel sem, még ha azok a vallásokon belül is jelennek meg, akármilyen nemesnek, jónak, szükségesnek is tüntetik fel e vál-

toztatásokat például a béke, a Föld, a természeti környezet, az emberi egészség, jólét és közösségi harmónia védelmében.

Az e folyóiratban közölt írásokból ugyanakkor világos kell, hogy legyen: számunkra egyáltalán nem mindegy, hogy az egyes vallási tradíciók, filozófiák mit állítanak a természettel, vagy az ember földi és égi lehetőségeivel kapcsolatban. Vagyis nem veszünk mindent egy kalap alá valamiféle hamis egység égisze alatt. Elfogadhatatlannak tartunk minden doktrinális leegyszerűsítést, szinkretizmust, létszemléleti eklekticizmust, pszichologizmust vagy zavaros okkultizmust. A vallási és metafizikai hagyományok kapcsán formafeletti és principiális egységről, összefüggésekről beszélünk, olyan igazságokról, amelyek transzcendenciájukból következően az idő- és térbeli lehetőségek szerint különböző formákban és mértékben fejeződnek ki az egyes tanításokban. Az életvezetéssel, vagy az önmegismeréssel és önátalakítással kapcsolatos gondolatok megfogalmazásakor és közlésekor pedig mindig arra törekszünk, hogy azok a természet felett álló és azon túlmutató Igazságnak megfelelőek legyenek.

A földi harmónia számunkra semmit nem jelent, ha nem az Éggel való bensőséges kapcsolatból fakad. A világmindenség, így a Föld és minden csillag Isten által meghatározott rendet és törvényt követ. Ez az ember feladata is, amíg e földön él, ha nem elpusztítani, hanem visszanyerni akarja önmagát, abban a méltóságban, amelyben a kezdetek kezdetén teremtetett. Ezért írta a filozófus császár: „»Szereti a föld az esőt, szereti a szent levegőg is.« Szereti a világrend azt tenni, aminek éppen történnie kell. Azért hát azt mondom a világrendnek: »Szeretem, amit te szeretsz.«”²⁶ Ebben áll a természet védelmének és megmentésének útja is.

KOCSI LAJOS

Jegyzetek

¹ Lásd Tóth János összefoglalását *Fejezetek a környezetfilozófiából* című könyvében (Szeged, 2005, JATEPress, 7–8. o.), vagy az *Ars Naturæ* folyóirat 3–4. számának „Szerkesztői előszavát” (Szeged, 2011, Életharmónia Alapítvány, 17. o.).

² Az, hogy egy dolog, tevékenység, eszme, vagy bármely jelenség esetében mit tekinthetünk modernnek és mit tradicionálisnak, nem sémák, hanem irányulási, értékrendbeli, egyéb komplex tényezők alapján állapítható meg. A pontos meghatározáshoz elengedhetetlen továbbá az igazság és a hamisság, a jó és a rossz megkülönböztetésének képessége, amely az ésnél magasabbrendű intellektuális megismerés sajátja.

³ Hamvas Béla: *Mágia szutra*. In uő: *Tabula smaragdina – Mágia szutra*. H. é. n. Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 6/.

⁴ Platón: *Állam* 500d. In *Platón összes művei*. II. köt. Budapest, 1984, Európa Könyvkiadó, 424. o. Szabó Miklós fordítása.

⁵ Horváth Róbert: Természet és természetfeletti viszonya különböző tradíciókban. *Ars naturæ* vagy ars metaphysicæ? *Ars Naturæ*, id. kiad. 404. o.

⁶ Valódi béke csak természetfeletti renden alapuló és meghatározottságú, organikus fenntartott béke lehet, amely az ember benső világában uralkodó rend leképezéseként jön létre. E benső rend pedig a halandó, szenvedélyekből és vágyakból összeálló természeti lényünk feletti uralmon alapul. Az uralom viszont az autonómia, az önmagára alapozottság, a szellem valódi jelenlétét feltételezi, továbbá mindig az isteni törvénnyel (*dhárma, lex aeterna*) egybehangzóan érvényesül. Az igazi békének semmi köze az individuális igények kielégítéséhez, amelyek egyébként szinte minden esetben az üdvösség elérése ellenében lépnek fel.

⁷ Ortodoxián itt a kinyilatkoztatás értelmezésének, a tanítás közvetítésének és megismerhetőségének szellemi tekintélyek által – a befogadó közeg individuális adottságait figyelembe vevő – meghatározott kritérium- és feltételrendszerét értjük, ahogyan például az ókeresztény írók is használták e fogalmat.

⁸ Ezt most különösen fontos hangsúlyoznunk, mert az ökológiában is egyre erőteljesebben jelen van egyfajta „spirituálisnak” nevezett szemlélet, amely deklaráltan *nem* fogadja el a vallások tanításainak legitim dogmáit, doktrinális magyarázatait, teljesen hamis és félrevezető értelmezéseket alkotva róluk. Ez újfent azt bizonyítja, hogy az ilyen szemlélet nem képes fogalmat alkotni az igazi természetfelettségről, és az megközelíthetetlen számára.

⁹ Nincs más forrása a filozófiának, mint éppen a csodálkozás, mondja Platón (*Theaitétosz* 155d). A csodálkozásra való képesség, vagy az ész révén felfoghatatlannal való találkozás kvalitások, erények, a lélek tisztaságának függvénye. S mennyire inkább így van ez annál az embernél, aki képes csodaként tekinteni a létezés minden pillanatára. A felfoghatatlannal való találkozás mindig megrendülés, megrázkódtatás is, intenzív lét-átélés. Hogy mi az, ami egy-egy történelmi korban csodálkozásra készíti az embert, az önmagában sokat mond róla. S e tekintetben különösen beszédes, hogy a ma embere egyre kevésbé tartja csodálatra méltónak a szépséget és a rendet. Legalábbis ezek a valóságok nem olyan intenzíven jelennek meg számára, hogy gondolkodásra, a létezés eredetének kutatására ösztönözzék. Szinte csak a kirívóan rút, tragikus, rettenetes és katasztrofális kimenetelű jelenségek vagy történések ejtik ámulatba, ezek valódi okait azonban szinte képtelen gondolkodásával megragadni.

¹⁰ Erről a nyitottságról is ír Seneca a XLI. levelében: „Ha évszázados, rendkívül magas fákkal telt erdőbe jutsz, hol az egymásra boruló ágak árnyéka eltakarja az égboltot: az égbenyúló fák, a hely titokzatos magányossága és a szabad ég alatt annyira egybefonódó, annyira sűrű, csodálatos árnyék felkelti benned az Isten hatalmában való hitet. És ha egy barlang mélyében üreges szikláival hegyet támaszt alá, s látod, hogy a barlangot nem emberi kéz, hanem a természet ereje vájta ki oly hatalmas üreggé, akkor lelkedet ez a barlang bizonyosfajta vallásos sejtelemmel hatja át. A nagy folyamok forrását is tiszteljük, oltárokat állítunk oda, ahol a hatalmas folyam hirtelen előtör rejtékéből. Tiszteljük a melegvízforrásokat, bizonyos tavakat pedig sejtelmes homályuk és feneketlen mélységük tesz szentté (...)” In *Seneca prózai művei*. 1. köt. Budapest, 2002, Szenszár Kiadó, 206. o. Sárosi Gyula fordítása.

¹¹ Plótinosz: *Enneades* V. 8. 5. In uő: *A szépről és a jóról. Istenről és a hozzá vezető utakról*. H. n. 1998, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 32. o. Techert Margit fordítása.

¹² Vö. például Nicolaus Cusanus *intellectus intuitivus*ával. „Az értelmi belátásban (*in intellectuali intuitione*) egybeesik »az egy, amiben mindenek vannak« és a »minden, amiben az egy van«”. Uő: *De filiatione Dei – Az Istengyermekség*. In uő: *A rejtett Istenről*. H. n. 2008, Kairosz Kiadó, 62. o. Alácsi Ervin János fordítása.

¹³ Pierre Hadot: *A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*. Budapest, 2010, Kairosz Kiadó /Hit és Tudomány/, 331–332. o. Cseke Ákos fordítása.

¹⁴ Martin Heidegger: *A metafizika alapfogalmai*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 50–51. o. Aradi László fordítása.

¹⁵ „És hogy lássuk cselekedeteink határait, tudnunk kell, hogy csupán azok a mi cselekedeteink, amelyek értelmünktől és akaratunktól függenek; amennyiben van bennünk emésztési folyamat, ez nem emberi, hanem természeti működés.” Dante Alighieri: Vendégség. In *Dante összes művei*. Budapest, 1962, Magyar Helikon /Helikon Klasszikusok/, 287. o. Szabó Mihály fordítása.

¹⁶ Plutarkhosz: *A lélek derüje 477c*. In uő: *Morálfilozófiai értekezések*. Budapest, 1998, Kossuth Kiadó, 143. o. Lautner Péter fordítása.

¹⁷ Seneca: *Természettudományos vizsgálódások. A tüzekről I. 7*. In *Seneca prózai művei*. II. köt. Budapest, 2004, Szenzár Kiadó, 504. o. Kopeczky Rita fordítása.

¹⁸ Uo. I. 6.

¹⁹ Johannes Scotus Eriugena: *Vox spiritualis*. Idézi Kurt Ruh: *A nyugati misztika története I*. Budapest, 2006, Akadémiai Kiadó, 209–210. o. Görföl Tibor fordítása.

²⁰ Dante Alighieri: i. m. 224. o.

²¹ Seneca: i. m. 505–506. o.

²² Johannes Scotus Eriugena: *Periphyseon. A természet felosztása*. I. könyv. Vassányi Miklós fordítása (kézirat).

²³ Marcus Aurelius. Idézi Pierre Hadot: i. m. 143. o. Cseke Ákos fordítása.

²⁴ „Rá fogsz jönni, hogy Ő [Isten] az, aki által minden teremtmény az, ami, és neki köszönheti azt, hogy él, és mozog. Az Ő fényében van a mi megismerésünk, olyannyira, hogy már nem is mi vagyunk, akik megismerünk, hanem Ő mibennünk. És amikor felemelkedünk az Ő megismeréséhez, még ha Ő számunkra kikutathatatlan marad is, az Ő világoosságában mozgunk, amelyet Ő maga ajándékoz lelkünknek, hogy fényében járva közelíthessünk hozzá. Amint tőle függ a lét (*esse*), úgy tőle függ a megismerés (*cognosci*) is. Hasonlóképpen, amint a dolgok színes volta az anyagi fénytől függ, ugyanattól a fénytől függ – amint már előrebocsátottuk – a szín ismerete is.” Nicolaus Cusanus: *De quaerendo Deum* – Az Isten keresése. In id. kiad. 34. o.

²⁵ Plótinosz: *Enneades* I. 6. 9. In id. kiad. 23. o.

²⁶ *Marcus Aurelius elmélkedései* X. 21. Budapest, 1983, Európa Könyvkiadó, 150. o. Huszti József fordítása.